

Úvod

Gramatika česká Jana Blahoslava se skládá ze dvou částí. První je ve skutečnosti důkladně komentovaným textem Grammatiky české Beneše Optáta, Petra Gzella a Václava Philomatesa z r. 1533 (podle nedochovaného norimberského vydání z r. 1543). Druhá část, Přidání některých věcí k Grammatice české příhodných..., vlastní Blahoslavův výklad, shrnuje v sedmi knihách pozorování o jazyce, stylu, dialektech apod.

Edice byla pořizena podle jediného dochovaného rukopisu, který je dnes součástí fondů Státní vědecké knihovny v Brně — Univerzitní knihovny (sign. Rkp 114). Rukopis má zdánlivě 363 listy popsané po obou stranách. Listy jsou očíslovány v pozdější době tužkou. Při číslování však byla učiněna chyba tím, že bylo jedno číslo (139) omylem vynecháno. Má tedy rukopis ve skutečnosti jen 362 listy. Z praktických důvodů jsme se přidrželi skutečného číslování památky. Rukopis je vázán v kůži zdobené zlatými ornamenty. Opsán byl, jak ukázalo určení papíru, okolo r. 1670. Na hřbetě vazby je nápis „Grammatica česká“ a jméno původního majitele rukopisu (F. M. de Deblin).

Rukopis je psán pravopisem bratrským. Jeho grafická stránka je celkem ustálená. Výjimkou je nedůsledné označování kvantity, různý způsob označování tautosylabického spojení *ej, aj*: píše se *ey, ay* i *eg, ag*. Pravopis vlastního textu Blahoslavova se pak liší od vložených textů Optátových, Gzellových a Philomatesových především označováním dlouhého *í*. Blahoslav užívá litery *j*, kdežto citovaná gramatika označuje tuto hlásku starším způsobem, spojením *ij*. Při opisování byl tento rozdíl v podstatě zachován. Philomatesova Etymologie označuje dále *ě* sprážkou *ie* (*wiedieti, poniewádz*...). Častěji je už však užito litery *ě*.

Něš rukopis byl opsán třemi anonymními písaři: první opsal fol. 1a—79b a fol. 171a—172b, druhý fol. 80a—170b a 173a—196a, třetí pak zbytek rukopisu, tj. fol. 196b—363b. První písař měl patrně na starosti jakousi redakci opisů; jeho rukou jsou totiž opravovány nedostatky a vynechávky i v ostatních částech, zejména pak u písaře druhého, jehož opis je nejméně pečlivý a dokonalý. Rukopis třetího písaře je graficky velmi blízký způsobu psaní u písaře prvního; vydání Hradilovo—Jireč-

kovo v ediční poznámce oba ztotožňuje. Zřetel z jazykové nám však dovolily oba písaře od sebe odlišit. První totiž velmi přesně odlišuje tvrdé a měkké *l* (*l* se smyčkou — *l* bez smyčky), kdežto úsek třetího písaře je v tomto ohledu dodatečně opravován; místo *l* měkkého je v mnoha případech *l* se smyčkou, tedy tvrdé, a smyčka je pak dodatečně zaplňována inkoustem. Rukopis druhého písaře je celkově méně pečlivý, druhý písař také užívá v daleko hojnější míře zkratk v českém i latinském textu, někdy přenáší z předlohy číslování řádků. Jazykem se jednotliví písaři jinak od sebe neliší.

Marginální poznámky, jimiž Blahoslav komentoval mluvnicki Optátovu a Philomatesovu, z důvodů typografických vsunujeme do textu pod komentované místo. Dodatečné opravy a vsuvky písařského charakteru zařazujeme bez poznámky na příslušné místo v textu.

Při prepisu jsme se řídili v podstatě zásadami stanovenými pro vydávání Památek staré literatury české. Pokud jsme se v drobnostech odchýlili, uvádíme tuto skutečnost zvlášť.

Tak ve shodě s rukopisem ponecháváme ty případy nedostatku diakritických znamének (s výjimkou znamének označujících kvantitu, o té viz dále), kdy nemusí jít pouze o opisovačskou chybu, nýbrž kdy je možné, že zapsaný tvar odpovídal skutečné dobové výslovnosti. Ponecháváme tedy kolísání podob *vždy // vzdy; povest, povědně, mel // pověst, povědně, měl*; kolísání předpony *ne- // ně- (někdo, naco... // někdo, něco...)*.

V odůvodněných případech ponecháváme i původní psaní zdvojených souhlásek, např. *masso, vesselý, vyssoký*. Podle svědectví gramatiky samé a podle dochovaného stavu v archaických dialektech (dnes zejména ve východomoravských) je možno soudit, že taková byla i skutečná výslovnost. Podobně zachováváme také původní pravopis zájmen *nětco, něčeho* (*// něco, něčeho*). Naproti tomu odstraňujeme zdvojené souhlásky ve slovech *zasse a zlatto*, protože toto zdvojení podle Blahoslavova názoru bylo záležitostí jen čistě grafickou.

Složitá je situace v označování samohláskové kvantity. Kvantita se v rukopise označuje diakritickými znaménky, ovšem toto značení je velmi nedůsledné. Ve srovnání s novočeským spisovným stavem konstatujeme zde velké množství případů s nedostatkem kvantity, vedle toho však i mnoho případů s kvantitou nadměrnou. Byli jsme si vědomi toho, že zavedení novočeské kvantity by bylo hrubým zkreslením skutečného stavu. Proto jsme se snažili dopátrat v míře co možno nejúplnější kvantitativních poměrů skutečných. Znamenalo to jednak vyloučit všechny písařské omyly a grafické zvláštnosti z řady slov s kvantitou nadbytečnou, jednak vyřešit nesnadnou úlohu odlišení slov s nedostatkem kvantity od slov s kvantitou neoznačenou. Druhá část úkolu byla pochopitelně nesnadnější a také mnohem více riskantní. Vodítkem nám byla především situace v jiných dobových pramenech. Dále jsme se řídili srovnáváním zapsané kvantity s dnešním stavem v teritoriálních dialektech, které mají ve větší nebo menší míře archaický charakter, hlavně v nářečích moravských a východočeských. Jako východisko nám posloužil zejména Blahoslavův autograf z Akt Jednoty bratrské (zejm. VIII. svazek, fol. 1a—14b), který nám ve fotokopiích zapůjčil ke studiu Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, a dále návrh edičních zásad pro vydávání českých spisů Komenského, který vypracoval A. Škarka. Z nářečních monografií bylo pro nás zvlášť důležité Hodurovo Nářečí litomyšlské.

Původní kvantitu, ve srovnání s novočeským stavem nadbytečnou, jsme ponechali v těchto případech:

1. v deklinačních tvarech plurálu zájmen *jích, jím, jími...*;
2. v deklinačních tvarech plurálu zájmen *našich, našim, vašich...*;
3. v nom. pl. maskulin typu *sedláci, muži...*;
4. v nom. číslovek *tři, čtyři*;
5. v participiích l-ových typu *zahynul, slul...*;
6. v tvarech nom. a ak. zájmen *naše, vaše, naši, váši...*;
7. výsledek dloužení samohlásky u před *j*: *bújny...*, a v imperativech *bojúj, exponúj...*;
8. v adverbiiích typu *český, německý*;
9. v adverbiiích *prvé, podle, vedlé*;
10. v komparativech adverbiií typu *obecněji, raději*;
11. mnohdy ve slovtvorné příponě *-ář (přář)*;
12. někdy v substantivech verbálních: *psání, láhání...*;
13. v přejatých slovech *latně, latinský, figura, subtylně* apod.

Dále pak v těchto jednotlivých slovech: *jistě, libost, listi, Litomyšl, mistr, mmoném*, subst. *můž, necházt, nikdy, nyní, obličej, poněvadž, právě* (adv. od *pravý*), *rádnice, rozum, Slézscko, slíčny, tepruv, tše, totiž, tovaryš, velmi, vládat, vlastnost, vníkati, zúřivě, žtv, žídle, žluva*. V těchto případech jsme stav v rukopisu nijak neunifikovali, takže vedle podob s délkou se ve většině těchto případů mohou objevit i podoby s kvantitou dnešní.

Nedostatek kvantity jsme konstatovali v těchto případech:

1. v dvouslabičných infinitivech typu *byti, psati...*;
2. ve kmenech předponových sloves typu *přeliti, uvesti, užiti, zabiti...*;
3. v dvouslabičných femininech, např. *slava, chvala, chvíle*;
4. v dvouslabičných neutrech *jmeno, leta, pravo...*;
5. v deminutivních odvozeninách typu *částka, knížka, stranka...*;
6. v instrumentálech sg. *jím, čímž...*;
7. ve tvarech zájmen *nam, nas, nami, vas...*;
8. v příponě substantiva verbálního po dlouhé hláске (*hádání*);
9. někdy v příponách *-ář* a *-in* (*čtenář, čeledin*);
10. v předponě slova *ujma*;
11. někdy v participiálních tvarech *trpěci, viduci...*

Dále v těchto jednotlivých slovech: *blazen, blazniti, cisař, davno, dvanact, ďabel, -hlednouti, charvatský, chléb, kazati, kratký, -krat, mladenec, nemalo, nybrž, oznamiti* gen. pl. *přatel, pamatka, pan, paně, patý, počatek, pomahati, pořadný, pry, překažka, shromažďiti, tahnouti, take, tež, upřimný, zdalo se, zolašt, žadati, žádný*. Vyskytovaly-li se vedle těchto podob i podoby s délkou, zachovali jsme původní kolísání.

Tato kvantita nemá vždy paralely v jiných současných památkách. Srovnání s Hodurovým Náředím litomyšlským nás přesvědčilo o tom, že se tu objevují prvky kvantity severovýchodočeského dialektu, který se snad v té době vyskytoval na širší oblasti. Na východočeský vliv ukazují ještě další ojedinělé dialektismy, jako např. průvodní vokál před slabikotvorným *r* (*herdinský* apod.) nebo i tak výlučný *jev*, jako je splývání labiál s dentálami (*nevěstěin jedem, nini se* „miní se“, *pisen svatých* „písem“ apod.). Tyto dialektismy se vyskytují stejnoměrně v rukopisech všech tří písarů. Některé tyto specifické rysy, např. adverbium typu *německý* s kvantitou a průvodní vokál u slabikotvorného *r* (*chaterný*) nacházíme občas i v Blahoslavově autografu v Aktech Jednoty bratrské. Nepřímo se k jazyku východních Čech hlásí sám Blahoslav: „V Praze, a tu okolo Limburgka a Boleslavě za te mám nej-

pěknější a nejpravější jest česká řeč, ano i v Králově Hradci, a téměř i v Lítomyšli.“ (Rkp. fol. 350a/b.)¹

Protože označování tvrdého a měkkého *l* je v rukopise do značné míry nedůsledné (kromě úseku prvního pisáře), upustili jsme v edici i v transliteraci edičního aparátu od zachovávání tohoto rozdílu. Je nepoohybné, že tento jev už koncem 16. století neměl oporu ve výslovnosti.

V edici jsme upravili původní nejednotné psaní předložek a slovesných předpon. V rukopise se předložky mnohdy píší dohromady se jménem a předpony zase naopak zvlášť. Toto nedůsledné psaní jsme sjednotili podle novočeského úzu. Stejně jsme postupovali při přepisu příklonek *by* a *-li*.

Novočeskou normou se v podstatě řídíme rovněž při psaní velkých písmen; rukopis užívá majuskulí mnohem častěji, např. u jmen osob *Pán*, *Kněz*, u gramatických termínů *Etymologi*, *Genitivus*, u adjektiva *Český* apod.

Z původních zkratk ponecháváme v nezměněné podobě jen dvě nejméně frekventovanéjší: *t.* („to jest“ nebo „totižto“) a *etc.* („et cetera“). Ostatní zkratky a grafické značky nahrazujeme plným zněním slova.

Bez pravopisných zásahů a původní kvantitou ponecháváme píseň o vévodovi Štefanovi v oddílu o dialektech.

Interpunkce rukopisu se liší od dnešního způsobu členění textu, a to v tom, že není vedena zřetelím syntaktickým, jak je tomu dnes, nýbrž že rozhodující je tu členění výdehové, tj. rozdělení věty na kóla při hlasitém přednesu. Z tohoto hlediska není tedy původní členění bez systému, jak snad na první pohled vypadá, a proto jsme původní interpunkci v podstatě zachovali, a to i v textech latinských. K úpravám jsme přikročili jen tam, kde by původní interpunkce znemožňovala perцепci. Pro přehlednost však bylo nutno původní čárku v jistých pozicích nahradit dvojtečkou. Z toho důvodu jsme původní dvojtečky rukopisu přepisovali v edici jako středníky. Dobové užití dvojtečky skutečně zhruba našemu užívání středníku odpovídá.²

Příklady jazykového materiálu, které autoři gramatik uvádějí, jsou v rukopise odděleny od ostatního textu čárkami nebo tečkami na lince, jakýmiisi předchůdci dnešních uvozovek. Neděje se tak ovšem důsledně. Abychom zpřehlednili text, rozhodli jsme se tato znaménka vypustit a příklady odlišovat v tisku důsledně kurzívou.

V hláskoslovných a pravopisných výkladech v transkripci příkladů, jimiž autoři ilustrují své výklady, mohla často vést k nedorozumění. Proto jsme v Optátově gramatice a v komentářích k ní tyto příklady transliterovali v původní pravopisné podobě. Zde jsme ponechali i původní kolísání a nedůslednosti, jež mohou do jisté míry být dokumentem o skutečném stavu jazyka v době, kdy byl rukopis opisován.

V transliterovaných úryvcích jsme z typografických důvodů museli provést některé změny proti rukopisu: koncové švabachové *s* transliterujeme jako *š* normální, totéž *š* se dvěma tečkami píšeme jako *š*. Čárku nad písmenem *j* nahrazujeme čárkou vodorovnou (*ĵ*). Nadepsané malé *ε* je z technických důvodů umístěno až za písmeno, nikoli nad ně (*je*). Dlouhého *f*, popř. *ff* užíváme jen v textově kritických poznámkách a ve vlastním textu pouze tam, kde je o něm jakožto grafému řeč.

¹ Výsledek podrobného vyšetření samohláskové kvantity u Blahoslava byl shrnut v článku: ŠLOSAR, D.: Příspěvek k poznání české kvantity v 16. století. SPFFBU, A 10, 1962, s. 91—97.

² Princip a vývoj staročeské interpunkce byl postupně prozkoumán v článcích: ŠLOSAR, D.: Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století. LF, 87, 1964, s. 126—135; týž autor: Průřez vývojem staročeské interpunkce. LF, 89, 1966, s. 164—170; týž autor: Poloha enklitik jako kritérium k hodnocení staročeské interpunkce. LF, 90, 1967, s. 251—258.

Při přepisu latinských slov a pasáží ponecháváme v podstatě původní pravopis i s dobovými zvláštnostmi, nedůslednostmi a kolísáním. Výjimku jsme učinili pouze tehdy, když byla literou *u* zapisována souhláska *v*. Zde byly patrný značné individuální rozdíly mezi třemi pisáři, proto jsme toto psaní sjednotili podle zásad navržených pro vydávání latinských spisů J. A. Komenského, tj. litera *v* označuje souhlásku, litera *u* samohlásku. Rovněž skupinu *-ij* na konci slova (např. gen. *adverbij*) přepisujeme klasickým způsobem (*adverbi*). Na rozdíl od edice Hradilovy-Jirečkovy však zachováváme původní kolísání diftongů *oe*, *ae*, případně jejich nadbytečný výskyt (*foemininum* // *foemininum* apod.). Zachovali jsme ojedinělé čárky nad samohláskami mající grafický rozlišovací význam (*cum* = předložka, *cùm* = spojka) apod.

Řecká slova jsme v edici zbavili četných opisovačských nedostatků, naše čtení je však mnohdy odlišné od čtení Hradilova-Jirečkova.

Na místa, jež Hradil a Jireček ve své edici vypustili, upozorňujeme důsledně v edičním aparátu.

Uspořádání našeho kritického aparátu je toto: na prvním místě udáváme stránku a řádek edice a naše čtení, popř. emendaci, za závorkou transliteraci příslušného místa z rukopisu, za středníkem pak případně odlišné čtení Hradilovo-Jirečkovo, popř. tu konstatujeme vypuštěné místo. Hradil a Jireček při edici textu vložené gramatiky Optátovy a Philomatesovy citované tu podle nedochovaného znění z r. 1543 nevycházeli ze znění rukopisu, nýbrž zřejmě z pozdějšího pražského vydání z r. 1584. Proto v edici k jejich textu nepřihlížíme pravidlem. Pouze v několika případech, kde uvádějí navíc celou větu, která v našem rukopise zřetelně schází, pojali jsme tuto část do edičního aparátu.

Hradil a Jireček dále nevydávají Červenkovu sbírku přísloví podle rukopisu, nýbrž uvádějí pouze diferenční seznam srovnávající s Hankovým vydání zhruba týchž přísloví z jiného rukopisu (ČČM, 3, 1839, sv. IV, s. 39—73). Proto v naší edici zde s Hradilovým Jirečkovým textem nesrovnáváme.

K textu je pod čarou připojen komentář, který obsahuje věcné a jazykové vysvětlivky, překlady latinských a řeckých míst v textu, odkazy k místům v bibli a textové odkazy. Překlady jsou pojaty jako součást vysvětlivek, nikoli čistě filologicky.

Ve vysvětlivkách častěji odkazujeme k těmto spisům a edicím:

1. Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století (red. Z. Tobolka a F. Horák), Praha 1926—1967 (zkratka *Knihopis*);
2. Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, ed. alteram curavit H. Hunger, Vol. I, fasc. 1, Lipsko 1970⁴; Vol. I, fasc. 2, Lipsko 1959² (zkratka *Corpus fab. Aesop.*);
3. Johannis Amos Comenii opera omnia (Dílo Jana Amose Komenského), 1, Praha 1969 (zkratka *Opera omnia* 1);
4. Desiderius Erasmus Roterodamus, Adagiorum chiliades quatuor cum sesquicenturia, Paříž (R. Stephanus) 1958 (zkratka *Erasmus, Adagia*).
5. Hans Walther, Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi, Göttingen 1963—1967 (zkratka *Walther, n.*);
6. Místra Jana Husi sebrané spisy české. Z nejstarších známých pramenů k vydání upravil Karel Jaromír Erben. Díl I, II, III. Praha 1865, 1866, 1868 (zkratka *Erben*).

Díla antických autorů citujeme zkráceně podle běžného úzu.

Tam, kde je to možné, řídíme se v komentáři rozdělením a pojmenováním biblických knih ve Vulgátě, neboť to odpovídá Blahoslavovu úzu. V závorce odkazujeme na rozdělení a pojmenování knih v Kralické bibli. Ze stejných důvodů používáme číslování žalmů podle Vulgáty, jež je převzato ze Septuaginty. V závorce uvádíme číslování podle hebrejského textu, jehož se drží i Kralická bible. U vlastních jmen dodržujeme pravopisný úzus nejnovějšího českého (ekumenického) překladu bible (Česká katolická charita, Praha 1985). Užíváme těchto zkratk:

Abk	Abakuk
Am	Ámos
Da	Daniel
Dt	Deuteronomium (Pátá Mojžíšova)
Ef	List Efezským
Est	Ester
Ex	Exodus
Ez	Ezechiel
1 Ezd (Ezd)	První Ezdrášova (Ezdráš)
2 Ezd (Neh)	Druhá Ezdrášova (Nehemjáš)
3 Ezd	Třetí Ezdrášova
4 Ezd	Čtvrtá Ezdrášova
Fp	List Filipakým
Ga	List Galatakým
Gn	Genesis (První Mojžíšova)
Iz	Izajáš
J	Evangelium podle Jana
1J	První list Janův
2J	Druhý list Janův
3J	Třetí list Janův
Jb	Jób
Jd	Judit
Jk	List Jakubův
Jl	Jóel
Jon	Jonáš
Joz	Jozue
Jr	Jeremjáš
Ju	List Judův
1 K	První list Korintakým
2 K	Druhý list Korintakým
Kaz	Kazatel
Ko	List Koloakým
1 Král (1 S)	První Královská (První Samuelova)
2 Král (2 S)	Druhá Královská (Druhá Samuelova)
3 Král (1 Kr)	Třetí Královská (První Královská)
4 Král (2 Kr)	Čtvrtá Královská (Druhá Královská)
L	Evangelium podle Lukáše
Lv	Leviticus (Třetí Mojžíšova)
1 Mak	První Makabejská
2 Mak	Druhá Makabejská
Mal	Malachiáš
Mi	Micheáš
Mk	Evangelium podle Marka
Mdr	Knihy Moudrosti
Mt	Evangelium podle Matouše
Nu	Numeri (Čtvrtá Mojžíšova)
Oz	Ozeáš
1 Pa	První Paralipomenon
2 Pa	Druhá Paralipomenon
Pís	Píseň písní

Př	Přísloví
1 Pt	První list Petřův
2 Pt	Druhý list Petřův
Rt	Rút
Ř	List Římanům
Sd	Soudců
Sír	Sírachovec (Ecclesiasticus)
Sk	Skutky apoštolů
Tób	Tóbijáš
1 Te	První list Tesalonickým
2 Te	Druhý list Tesalonickým
1 Tm	První list Timoteovi
2 Tm	Druhý list Timoteovi
Tt	List Titovi
Za	Zecharjáš
Zj	Zjevení Janovo
Z	Zalmy
Žd}	List Židům

Závěrem bychom chtěli vyjádřit svou vděčnost ř akad. Bohuslavu Havránkovi, jemuž jsme zavázáni především za podnět k edici a za mnoho cenných rad při řešení filologických a jazykovědných otázek s ní spojených. Za nevšední ochotu, s níž nám při přípravě edice vycházela vstříc, zaslouží si našeho poděkování Státní vědecká knihovna v Brně — Univerzitní knihovna, v níž se chová jediný rukopis Blahoslavovy Gramatiky. Zejména pak děkujeme vedoucímu oddělení rukopisů a starých tisků dr. V. Dokoupilovi, že nám připravil vhodné podmínky pro opisování a kolaci textu a poskytl mnoho neocenitelných rad.

Dále naše díky patří řadě institucí, které nám poskytly pomoc při sestavování komentáře i při edici samé. Je to především Ústav pro jazyk český ČSAV v Praze (zejména pracovníci oddělení pro vývoj jazyka dr. M. Nedvědová, CSc., a dr. E. Michálek, CSc.), dále knihovna Národního muzea v Praze, Státní oblastní archiv v Brně a Městský archiv v Brně. Za pomoc a odborné rady děkujeme i svým kolegům z katedry českého jazyka, slovanské, indoevropské a obecné jazykovědy, katedry české a slovenské literatury a literární vědy, katedry historie a archivnictví, katedry starověké kultury a hudebního oddělení katedry věd o umění filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Poděkování patří i těm, kdo se zasloužili o opis obtížného textu, hlavně paní L. Dvořáčkové z katedry českého jazyka.

Editoři se na práci podíleli takto: Dušan Šlosar a Mirek Čejka zpracovali vlastní text, Mirek Čejka jej opatřil komentářem a vysvětlivkami a Jana Nechutová přeložila latinské pasáže a obraty do češtiny. Textově kritické poznámky zpracoval D. Šlosar. Jmenný rejstřík sestavil M. Čejka, na sestavení věcného rejstříku se podíleli M. Čejka a D. Šlosar. Závěrečný přehled literatury o Blahoslavově Gramatice napsal M. Čejka.

Za pomoc při konečné přípravě rukopisu do tisku, grafickou úpravu a mimořádnou péči, kterou věnoval této knize v době její výroby, vděčíme redaktorovi vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně Františku Hermanovi.

